

JUDAICA BULLETIN

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle
Postbus 194, 8000 AD Zwolle
Verschijnt vier maal per jaar

Jaargang 9, Nummer 1 / Tisjri 5756 - Oktober 1995

Oplage 300 exemplaren - Abonnement f 12,- - Postgiro 259272 - Bankrekening 95.24.27.737

DE KUNST VAN HET VERTALEN Over het vertalen van heilige boeken

Vertaling en samenvatting: Jan Veldhuijzen

In 1993 ontving Nathan André Chouraqui de Dr. Leopold-Lucas-Prijs aan de Evangelisch-theologische Faculteit van de Universiteit Tübingen als bruggebouwer tussen culturen voor zijn vertalingen - in het Frans - van de Bijbel, het Nieuwe Testament en de Koran.¹ Bij die gelegenheid hield hij een rede die in het Duits is geboekstaafd.² Een korte weergave.

Vertalen en tradities

Over de moeilijkste van alle kunsten, de kunst van het vertalen, is al zoveel geschreven. Honderden werken in alle talen zijn verschenen over de problemen en technieken van deze moeilijke, maar noodzakelijke kunst.³ De vertalers zijn het er allen over eens dat het eigenlijk gaat om het evenwicht tussen het onmogelijk mogelijke en het mogelijk onmogelijke. Hoe kan men een gedachte uit een gegeven organisch taalweefsel halen en in een ander, maar voor die gedachte vreemd, levend weefsel binnenbrengen zonder die gedachte te deformeren of haar geheel te doden? Wordt niet tenminste haar uitdrukkingseigene spraakmelodie verstoord?

De problemen van de vertaalbaarheid van poëtische, natuurwetenschappelijke en filosofische teksten zijn dikwijls onoverkomelijk. Zelfs voor gemakkelijk proza en ambtelijke teksten kan dit al zo zijn. De moeilijkheden overschrijden de grens van het mogelijke wanneer het gaat om heilige en eerbiedwaardige teksten: de Bijbel, de Evangeliën, de overige boeken van het Nieuwe Testament en de Koran.

De islamitische leraren hebben dat zo goed begrepen, dat zij de vertaling van de Koran hebben verboden. De verbreiding van de Islam, ver over de grenzen van Arabië heen, heeft dit verbod echter wankel gemaakt. Sinds het tijdperk van de orthodoxe kaliefen namen de vertalingen toe. Men vindt de Koran dan ook spoedig vertaald in het Perzisch, Berbers, Sindi, Turks, in de talen en dialecten van Pakistan, India en Zuid-Oost Azië. Omdat de islamitische leraren deze vertalingen niet konden verhinderen, besloten zij dat vertalingen niet anders dan commentaren op het woord van Allah kunnen zijn en dat ze alleen in die hoedanigheid zijn toegestaan.

Met hetzelfde probleem werden rabbijnen geconfronteerd. Zij stonden al spoedig een becommentarieerde vertaling van de Tora toe, met name in het Aramees. Dit gebeurde evenwel zonder dat het contact met de Hebreeuwse tekst werd verbroken. De praktijk van de rabbijnen was en is de Bijbel altijd op zijn Hebreeuws op de volgende wijze te lezen. Eerst leest men een vers in het Hebreeuws, dan in vertaling, om daarna tot het Hebreeuws

terug te keren. Alleen deze manier heeft autoriteit.

De Christenen hebben in de loop van de tijd dit levende contact met hun Hebreeuwse, Aramese en zelfs Griekse bronnen niet kunnen behouden. Na de bekering van Constantijn de Grote in 313 werden de Hebreeuwse originelen van de Bijbel terzijde geschoven. Het praktische gebruik daarvan bleef de Joden in hun ghetto's voorbehouden. De Christenen lazen de Bijbel alleen nog maar in vertaling, die meestentijds de Septuagint⁴ of de Vulgaat⁵ als grondslag had.

Koranvertaling

De Koran - door Mohammed van 610 tot 622 geproclameerd - was voor het Avondland eerst sedert 1143 toegankelijk. In dat jaar sloot een priester in Pamplona (Spanje) de Latijnse vertaling van de Koran af. Het was Petrus Venerabilis, abt van Cluny, die de vertaling ervan opdroeg aan een Engelsman: Robert de Kenton (alias Robertus Retenensis of Robert de Rétines). Dit bleef de enige voor Europeanen toegankelijke vertaling tot 1547. In dat jaar vervaardigde Andreas Arivabene een Italiaanse bewerking van de Koran.

Hielden alle bijbelvertalers de Bijbel voor het woord van God of tenminste voor een bewonderenswaardig en onsterfelijk meesterwerk, dat geldt niet voor de eerste Latijnse vertaling van de Koran door een Christen. Toen Petrus Venerabilis aan Robert de Kenton de vertaling opdroeg, bevond de Christenheid zich in oorlog met de Islam. Sinds 711 in het Westen op het Iberisch schiereiland en sinds 718 in het Oosten aan de grens met Constantinopel. Later verscherpt de uitbreiding van het Ottomaanse Rijk in het Christendom de anti-islamitische polemiek en verergert daarmee de oorlogstoestand. Deze conflicten lieten onuitwisbare sporen achter in de geschiedenis van de koranvertalingen. De vertaling werd een wapen. Robert de Kenton streefde ernaar de Koran te "denatureren" (ongeschikt te maken voor consumptie). Zijn vooropgezette - en door hemzelf toegegeven - bedoeling was de Islam tot een bedrog en

Mohammed tot een bedrieger te maken. Dit was geheel in lijn met de Christelijke prediking op het punt van de Islam uit die tijd. Met dit doel voor ogen aarzelde de vertaler niet de zin van een tekst te verdraaien en als slecht opgevatte betekenissen te verergeren of te overdrijven om de tekst op deze wijze hetzij een verfoeienswaardig, hetzij een liederlijk karakter te geven.

Afgronden

De vertaler is altijd een offer dat zich bij voorbaat overwonnen weet. Dat is precies het lot van vermetelen, die zich in het onmogelijke avontuur hebben gestort om de onvertaalbare werken van de Hebreeuwse literatuur, het Nieuwe Testament en de Koran te vertalen. Onvertaalbaar in meer dan één opzicht. Wordt van moderne vertalers niet geëist dat ze afgronden toedekken? De afgronden van tijd en taal. 3500 Jaar voor de oudste teksten van de Hebreeuwse Bijbel, 2000 jaar voor het Nieuwe Testament, 1300 jaar voor de Koran. De afgrond van de tijd is des te moeilijker te overbruggen, omdat die andere - nog lastiger te overspannen - afgrond van de taal en de cultuur hem dieper maakt. Maar hoe het ook zij, men móet vertalen, opdat men kan verstaan. Men moet zich dan wel bijna zonder vangnet in de dubbele afgrond van tijd en taal storten.

'Iedere vertaling is een messiaanse poging, die de verlossing naderbij brengt.' ⁶ Toen Rosenzweig dit schreef, was hem het begrip van de Messias in oude joodse verhalen bekend, waar het heet: 'De Messias is hij, die het verre naderbij brengt' (ha-masjiach hoe ha-mekarev ha-rechokim). Bij het vertalen gaat men het risico aan, hetgeen dichtbij is in de verte te drijven in plaats van de verten naderbij te brengen. Menige vertaler van de geopenbaarde teksten van de drie religies uit de Abrahamitische familie zijn aan dit risico niet ontkomen.

Jehoeda bar Ilai, een leerling van Rabbi Akiva, zei in de eerste helft van de tweede eeuw: 'Wie een vers uit de Tora woordelijk vertaalt, is een leugenaar, en wie de tekst verklaart, is een lasteraar' (tMeg. IV.41; Kid-

doesjin 49a). Sedert deze uitspraak zijn 1800 jaren verstreken. Van de Oudheid in het Atoomtijdperk. En de Bijbel is in meer dan 2000 talen en dialecten door duizenden geleerden vertaald. En ondertussen behoudt Jehoeda bar Ilai zijn gelijk: waarop de vertaler zich ook beroept, hij verraadt de tekst. Hij trekt op avontuur in een strijd waarvan hij vantevoren weet dat hij overwonnen zal worden.

Handwerk

Wetenschap en techniek hebben op alle terreinen duizelingwekkende vorderingen gemaakt. Vertalen is geen wetenschap. Vertalen bevindt zich nog in het handwerkstadium. Zij bereikt het niveau van kunst uit genade. De vertaler van de Bijbel doopt nog steeds zijn pen in de inktpot en zit alleen voor zijn tekst. Net zoals de rabbijnen in Alexandrië, die de Septuagint schreven. Net zoals Hieronymus die de Vulgaat in Bethlehem dicteerde. Net zoals Luther die zijn vertaling op de Wartburg begon.

De moderne vertaler van de Bijbel kan intussen zijn gebrek aan geheugen overbruggen door terug te grijpen op woordenboeken en concordanties, die ten tijde van zijn vroege voorgangers niet bestonden. Desondanks moet hij op de een of andere manier een niet te onderschatten vijand overwinnen: gewoonten die een voor heilig gehouden tekst omgeven, de meest verbreide en de meest commentarierende tekst van de wereld. Voor Joden en Christenen is de Bijbel het woord van God. Zijn geheiligde karakter (een agnost zou zeggen: zijn magische karakter) heeft op zijn vertalingen en veelal op zijn vertaler invloed uitgeoefend. De oudste versies beheersen, of men wil of niet, onze moderne leesstof. Te meer daar het Hebreeuws gedurende tweeduizend jaar in de schaduw van ghetto en synagoge tot een moeizaam overleven gedwongen was. Dit leidde er zelfs toe dat het zover kwam dat woordenboeken met behulp van vertalingen ontstonden..., en vertalingen met hulp van woordenboeken.

Septuagint

Van alle vertaalde versies van de Bijbel blijft de oudste, de Septuagint, een monument. Deze heeft ontegenzeggelijk niet alleen de kennis van de Bijbel in het Westen tot stand gebracht, maar ook de geschiedenis van de menselijke cultuur in het algemeen. De Septuagint is de eerste vertaling van de Bijbel. De Alexandrijnse rabbijnen uit de derde tot eerste eeuw voor onze tijdrekening hebben daarmee ook voor de eerste maal in de wereld de noodzaak ingezien om de inhoud van een belangrijk monument uit een taal, het Hebreeuws en Aramees, in een andere taal, het Grieks, over te brengen. Het duurt nog vijf of zes eeuwen tot een vergelijkbaar project valt te registreren: de vertaling van Boeddhistische boeken uit het Sanskriet in het Chinees door Koemaradjeva (350 - 410) en zijn vertaalschool.

Voor de pioniersprestatie van de zeventig vertalers kan men alleen maar in bewondering volharden. Of ze nu tegenover de tekst met de grootste vrijheid optreden, zoals ze deden met de uitlegging van de Spreuken, of met strenge woordelijkheid zoals bij het Hooglied, Prediker en bepaalde passages van de Pentateuch, ze blijven hun principiële bedoeling trouw: de Hellenistische Joden uit Alexandrië - en door dezen de Griekse wereld - bekend maken met de schatten van de religie en cultuur van de Hebreeërs. Schatten die in gevaar verkeerden misverstaan of vergeten te worden. Vandaar hun apologetische onderstellingen en systematische neiging tot syncretisme. Ze hebben geen gewetensbezwaar om in de Bijbel het filosofische vocabulaire van de Grieken binnen te brengen. De Alexandrijnse Joden waren er immers toch al van overtuigd dat Plato een leerling van Mozes was! Wat was er dan voor wonderlijks aan Plato bij Mozes terug te vinden? Wat ze wilden, was de Grieken tonen dat Hebreeërs, niet minder dan Hellenen, in het bezit van een letterkunde waren.

Vulgaat en andere Christelijke versies

De gebreken van de Septuagint deden zich al spoedig levendig voelen en waren aanleiding tot de vertalingen van Aquila, Theodotion en Symmachus. Hieronymus zou het later even-

eens voor noodzakelijk verklaren om tot *veritas hebraica* terug te keren. Dat heeft hij gedaan toen hij in 386 in Bethlehem neerstreek en zijn Latijnse redactie van de Bijbel met hulp van rabbijnen ondernam. Hij bediende zich daarbij van het *vetus itala* (Oud-Latijn). De Vulgaat compenseert haar linguïstische gebreken door het feit dat ze door een monnik is geschreven, die weet waarover hij spreekt. Dikwijls verbergt de visionaire blik bij Hieronymus wat hem aan Hebreeuwse kennis ontbreekt.

De vertalers van de Bijbel, omringd door Septuagint en Vulgaat met haar absolute autoriteit in het Christendom, werkten meer onder de inspiratie van de structuur van de Grieks-Latijnse spraakkunst en de daarbij behorende zinsbouw dan naar het Hebreeuwse origineel. Ook wanneer ze het Hebreeuws goed kenden, hetgeen niet altijd het geval was. Dat geldt niet alleen voor christelijke versies waarbij een Griekse en Latijnse vormgeving voor de hand ligt. Maar het gaat eveneens op voor vertalingen die door Joden sedert de achttiende eeuw zijn vervaardigd. Zij legden daarbij dezelfde fascinatie aan de dag voor de Septuagint. De culturele context van de taal waarin ze schreven, stond voorop en dat verdrong de onvergelijkelijke weerbarstigheid van het origineel dat zo moeilijk te vertalen is. Neem bijvoorbeeld de Bijbel van Samuel Cohen (1831-1851) of die van het Franse rabbinaat aan het eind van de vorige eeuw (1899). Hun belangrijkste eigenschap is, ten behoeve van het joodse leergebruik en in een romantische aan Victor Hugo verwante stijl, datgene op te nemen, wat al in hoge mate in de protestantse versie van Segond (1860) of de katholieke van Crampon (1894) was verwoord.

Wat voor de Franse taal opgaat, geldt ook voor de andere talen. Martin Buber en Franz Rosenzweig hebben het schitterend voor het Duits aangetoond, toen zij in hun vertaling poogden naar overeenkomstige woordbouw en zinsmelodie als die van het Hebreeuws terug te keren (1926-1961). Het is veelal gemakkelijker om uitgaande van de vertalingen van de Bijbel de tekst van de

Vulgaat of Septuagint te reconstrueren dan die van het Hebreeuwse origineel.

Voetangels en klemmen

Wat is de grootste moeilijkheid die een bijbelvertaler ontmoet? Het zich bevrijden van verworven gewoonten! Men moet, evenals Malraux met Parijse monumenten deed, het stof van eeuwen drastisch verwijderen om het stralende reliëf van het origineel weer te vinden.

Neem nu de plaats- en persoonsnamen. In de loop van de eeuwen hebben ze zoveel vervormingen ondergaan, dat ze zich in alle talen onderscheiden en meestal onherkenbaar zijn geworden. Wie herkent Mosje in Moïse, Mozes of Moses; Jesjoea in Jezus; Ja'akov in James; Jochanan in Jean of Jan? De misvormingen van namen, zo verworteld als ze zijn, is door niemand gewild. Om een significant voorbeeld te noemen: niemand wilde de naam Jehosjoea vervalsen en hem in Jezus of Jésus veranderen. Maar omdat de sisklank en de keelklank in het Grieks niet bestaan is deze naam, waarvan de sisklank *sj* tot een simpele *s* werd en waaruit de keelklanken verdwenen, in de vertalingen in feite onherkenbaar geworden. Dat lijkt des te betreuenswaardiger wanneer die naam met zijn authentieke vorm daarmee ook zijn betekenis *Adonai zal redden* verliest. In dezelfde zin dient God ook zijn ware Bijbelse naam *Elohim* teruggeven te worden, en de Heer zijn onuitsprekelijke tetragram *JHWH*. De Septuagint had de beide eigennamen, die karakteristiek zijn voor de Godheid van Israël, vervangen door de aanduidingen *theos* en *kurios*, die in die tijd de gemeenschappelijke aanduidingen voor de Griekse goden waren. Ook voor de grootste onder hen: Zeus. Het komt noodzakelijk voor *JHWH Elohim* (spreek in plaats daarvan uit: *Adonai Elohim*) zijn ware naam te geven en daarmee een toestand te beëindigen alsof Hij een van de Sinai op de Olympus verplaatste persoon (*personne déplacée* - displaced person!) zou zijn.

Voor ieder woord in de Bijbel is het zaak, onder gebruikmaking van de actuele stand van onze linguïstische kennis, om zijn oorspronke-

lijke betekenis te vinden. Onvermijdelijk zijn de vele misvormingen, die we uit een zo ver verleden en onder een grote slijtageslag hebben geërfd. Het is noodzakelijk de betekenis te vergeten die een uitdrukking in de loop der eeuwen heeft gekregen te zamen met de veelvuldig uitgedroogde en verbleekte tint van de traditionele interpretatie. Het doel van dit systematische afbijten moet zijn - voor zover enigszins mogelijk - de zin van een woord weer te vinden. Niet die uit onze dagen waar wij het in het licht van tweeduizend jaar theologische uitwerking lezen. Ook niet die welke de Zeventig bedoelden, ingebed als ze waren in het Hellenistisch filosofische milieu. Maar die, welke in de eeuwen daaraan voorafgaand door de Hebreeuwse redacteurs van de Bijbel bedoeld is. Een dergelijke arbeid voert onvermijdelijk naar verschuiving van wezenlijke betekenissen op de grondslag van een strenge analyse van elke onderzochte woordwortel in functie van diens veel omvattende woordbetekenissen in het Hebreeuws en in de overige Semitische talen.

Tijd - een relationeel begrip

Het Hebreeuws is een taal waarin alle woorden door een wortel bestaande uit twee of drie letters, de zogenaamde radicalen, worden gevormd. Er zijn een goede 8000 wortels waarvan er 4000 zijn die een niet precies vast te stellen betekenis hebben, omdat ze slechts één- of tweemaal in de Bijbel voorkomen. De bepaling van de nauwkeurige betekenis van een dergelijk woord wordt gebaseerd op de betekenis van de wortel en op de verschijningsvorm en de tijd (tempus). Met dit laatste begrip stoot de vertaler op een van de theoretische hoofdproblemen van iedere Westerse vertaling uit het Bijbels Hebreeuws. Grieken en Romeinen hebben een tijdsvoorstelling die zich diepgaand van die van de Hebreeërs onderscheidt. De eersten verbinden verleden, heden en toekomst met een grote rijkdom aan nuances waarvoor in het Hebreeuws geen parallellen zijn. Men zou het kunnen vergelijken met twee naast elkaar opgestelde ladders

waarvan de sporten van elk afzonderlijk geen overeenkomst met elkaar vertonen.

Het Hebreeuws vat de tijd niet op als een abstractie. Het wordt afgemeten naar en uitgedrukt in een betrekking tot het concrete, doorleefde leven van mensen. Ze doet dat in twee hoofdtijden: het voltrokkene en het nog-niet-voltrokkene. Deze beide worden niet vervoegd met behulp van een abstract tijdsbegrip (een 'bastaardbegrip' volgens Henri Bergson), maar met behulp van een concrete ervaring van mensen: op basis van wat zijn blik voor zich ziet of niet-ziet.

Het voltrokkene is dat wat *vóór* de mensen is, wat hij gezien of beleefd heeft. *Lefanim*, 'voor mijn aangezicht', betekent merkwaardigerwijs *het verleden*, wat al voltrokken is. Het reeds beleefde is *vóór* mij, omdat ik het ken. De toekomst is *achter* mij, omdat ik die niet ken, omdat die nog onvoltrokken is. De toekomst is wat *achter* mij is, *acharit*, een woord dat er goed bijpast. Paul Valéry zei het als volgt: 'De mens betreedt de toekomst achterwaarts'.

Het technische probleem van de vertaling van de tempora lijkt onder de gegeven omstandigheden onoplosbaar. In de praktijk moet men een zodanige oplossing zien te vinden dat niet de eeuwig-tegenwoordige-tijd (presens) van het Hebreeuwse werkwoord verloren gaat. Het gaat om werkwoorden die alleen het voltrokkene en het niet-voltrokkene kennen, hetgeen een van de facetten is van hun onvergelykbare kracht. De kunst van het vertalen komt er op neer de antropologische structuren van het Bijbels universum niet te vervagen zonder evenwel die van de taal waarin het vertaald wordt te verraden.

Stijlvernieuwing na 1900

Sedert de pauselijke encyclieken aan het einde van de vorige en het begin van deze eeuw gaan de Christelijke vertalingen van de massoretische tekst uit Deze werd door Kittel meesterlijk uitgegeven en later in Stuttgart opnieuw bewerkt.⁷ Iedere moderne vertaling van de Bijbel is gebaseerd op deze tekst en die van het Nieuwe Testament op de uitgave van Kurt Aland, Black en Martini.⁸ Voor de verta-

ler bestaat de uitdaging er vooral in om het kenmerkende ritme van de Hebreeuwse taal trouw te blijven. Dat vormt het opvallende verschil met de vertalingen uit de Latijnse periode, en met die van de academische stijl die in de Franse vertalingen uit de negentiende eeuw werd gebruikt. De profeten hebben niet Plato en Vergilius gelezen, zelfs niet Victor Hugo. Toch drukken zij zich in het Frans vaak zo uit. De vertalingen werden veelvuldig aangepakt vanuit het principe dat in de Bijbel alles duidelijk, verstandelijk en logisch is. Dat alles daarin ons religieus, moreel en cultureel na staat. Op deze manier veegt men in de ogen van allen die aan Hebreeuws doen, de ware waarde van dit Boek uit. Zijn onpeilbare diepte, zijn steeds herleefde leven, dat onuitputtelijk is en niet kan uitdrogen, met al zijn tegenstrijdigheden, zijn raadsels, zijn mysterie. Uit deze tekst, die in zijn veelvuldige glittering schittert, uit deze opvliegender vurige vogel moet men geen stapel afgekoelde as maken.

Ontdoe de westerse taal van zijn Grieks-Latijnse bestanddelen. Eigen je niet alleen de terminologie van de profeten toe, maar ook hun ritme, hun adem, hun stijl. Dan neemt de bij uitstek concrete Hebreeuwse zin een verbazingwekkend modern accent aan. Opsommingen in het boek Leviticus, geschreven in de IJzertijd, krijgen plotseling de allure van een gedicht van Prévert.

Het streven om geen van de ontelbare moeilijkheden in de tekst buiten te sluiten, maar ze een plaats in de vertaling te geven, zoals zij in het origineel hebben en waardoor zij juist een van zijn attracties uitmaken, leidt onvermijdelijk tot een moeilijke tekst. Maar wie heeft ooit aangenomen dat de Bijbel in het Hebreeuws, het Nieuwe Testament in het Grieks of de Koran in het Arabisch gemakkelijke lectuur zouden zijn? De wezenlijke kwaliteit van een vertaling van dit soort teksten is het om met precisie de hardheden, de diepten, de schatten en de lichtpunten van de geïnterpreteerde teksten weer te geven.

Zoals dat bij de Septuagint geniaal is gedaan, is het het doel uiteindelijk een nieuwe lingua sacra (heilige taal) te maken, die

de geest van de Bijbel in een moderne taal kan doorgeven. Hieronymus heeft dat eens voor het Latijn gedaan met minder hulpmiddelen dan wij heden bezitten. Buber en Rosenzweig in Duitsland en Jousse en Fleg in Frankrijk hebben de weg van stijlvernieuwing van de bijbelvertaling ingezet.

Nieuwe Testament

Voor het vertalen van het Nieuwe Testament doen dezelfde basisprincipes opgeld. De Griekse tekst vormt weliswaar de basis, maar er dient streng rekening te worden gehouden met de context waarin de tekst is ontstaan. Dat wil zeggen de Semitische voedingsbodem van de nieuwtestamentische taal. Voor de Zeventig en voor de auteurs van het Nieuwe Testament gold hetzelfde: zij schreven in het Grieks, maar ze dachten Hebreeuws. Als ze *theos* of *kurios* schreven dachten ze niet aan Zeus, maar aan Adonai Elohim. *Nomos* zeiden ze, terwijl ze toch niet aan de heilige wet van de goden van de Olympus dachten, maar aan de *Tora* van Adonai Elohim.

Om zich in de Hellenistische wereld begrijpelijk te maken benutten ze dus een versleutelde taal. Het is mogelijk de precieze betekenis van het vocabulair van de Evangelieën, de Apostelen, de Brieven en de Openbaring te reconstrueren. Daartoe neemt men niet alleen zijn toevlucht tot het klassieke Grieks, maar gaat bovendien uit van een raster van vertalingen die op basis van de Septuagint wordt vervaardigd. Onder de sluier van het Grieks laat een dergelijk raster de Hebreeuws-Aramese ondergrond verschijnen waarop dit onvergelykbare werk rust.

Het is in dit verband opmerkelijk dat de vertaling van de Bijbel in het Grieks niet door een Helleen in Athene werd geschreven, maar in Egypte door Alexandrijnse rabbijnen die waarschijnlijk in nauw contact met de Hebreërs in Jeruzalem stonden. Zo ook is de Vulgaat niet in Rome door een Romein geredigeerd, maar door een Dalmatiër die zich in Bethlehem had gevestigd en de kennis van rabbijnen te baat nam.

Een opdracht tot slot ...

Ter gelegenheid van de gereedkoming van de Duitse bijbelvertaling door Martin Buber en Franz Rosenzweig in 1961 hield de geleerde Gershom Scholem tijdens een feestelijke bijeenkomst in Jeruzalem een toespraak. Daarin zei hij onder meer het volgende: 'Als ik bedenk wat in feite jou en Rosenzweig in de voornaamste plaats tot dit project hebben bewogen, ben ik geneigd te veronderstellen dat het een krachtig beroep deed op de lezer: 'Ga en leer Hebreeuws!'.⁹

Noten

- 1 Voor uitgebreide biografische gegevens: André Chouraqui, *Sterk als de dood is de liefde; Autobiografie*, Kok/Kampen, Altiora/Averbode, 1994.
- 2 André Chouraqui, *Reflexionen über Problematik und Methode der Uebersetzung von Bibel und Koran*, Herausgegeben von Luise Abramowski, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1994.
- 3 Een geselecteerde bibliografie vindt men in een essay van George Steiner, *Après Babel*, p. 441-450, Albin Michel, Ed. Paris, 1978.
- 4 Septuaginta (L) = 70; vertaling van de Hebreeuwse Bijbel in het Grieks door joodse geleerden in Alexandrië, ca 200 v.d.g.j., volgens een legende door (twee)zeventig afzonderlijk werkende vertalers met een gelijklopende vertaling als resultaat.
- 5 Vulgata (Kerkelijk L: Vulgata interpretatio Sacrae Scripturae = de algemene vertaling van de Heilige Schrift) de in de Rooms-Katholieke Kerk officieel gebruikte Latijnse bijbelvertaling.
- 6 *Die fünf Bücher der Weisung*, verdeutscht von Martin Buber in Gemeinschaft mit Franz Rosenzweig, Köln, 1954.
- 7 *Biblia Hebraica*, Ed. R. Kittel, Stuttgart, 1929; *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, editio funditus renovata (...) Ed. K. Elliger et W. Rudolph (...), Stuttgart, 1969-1977.

- 8 *The Greek New Testament* edited by Kurt Aland, M. Black, C.M. Martini, B.M. Metzger and A. Wikgren, New York, 1966, 1968.
- 9 *At the Completion of Buber's Translation of the Bible*, In: Gershom Scholem, *The Messianic Idea in Judaism; and other Essays on Jewish Spirituality*, Schocken Books, New York, 1971.

BIBLIOTHEEKNIEUWS

Voor de bibliotheek kocht de Stichting Judaica in de maand september vier aardige boekjes die verschenen binnen de reeks *Handschriften van de Dode Zee*. Ze bevatten een zo getrouw mogelijke vertaling van de oorspronkelijke teksten. De boekjes zijn uitgegeven door uitgeverij Proost en Brand te Amsterdam.

Ook werd in de collectie opgenomen een fotoboek met tekst over Israël, samengesteld door de bekende fotograaf Erwin Fieger. Het boek geeft ons een beeld van de lange zwerftocht van Israël door de wereld en vertelt ons over de werkelijkheid van de terugkeer naar het eigen land.

Van de schrijver Siegfried van Praag werd het boek *Korte karavaanweg* aangekocht. De bundel bevat de belangrijkste joodse novellen uit zijn werk. Van dezelfde schrijver werd ook het boek *De Jacobs ladder* in de collectie opgenomen. Het boek gaat niet alleen over de Joden die leven in ballingschap, maar ook over hen die teruggekeerd zijn tot de bron: Israël.

Trudy Kwakkel

HET ALEF-BEET, EEN “GOOCHEM” ALFABET (4)¹

door Dick Broeren

In de vorm van de vierde letter van het Hebreeuwse alfabet, de Dalet, kan met enige fantasie een openstaande deur herkend worden. Het woord *Dalet* hangt dan ook zeer nauw samen met het Hebreeuwse woord voor deur *Dèlèt*. De Dalet is een eenvoudige letter, bovenaan een horizontale en aan de rechterkant een verticale streep. Een deur is die plaats van het huis waar men het huis binnengaat of verlaat, de deur vormt de markering van de overgang tussen binnen en buiten. Vaak is het woord deur een synoniem voor huis, iets wat zich zelfs tot in onze taal heeft voortgezet, want we hebben het over kinderen die het ouderlijk huis verlaten als kinderen die de deur uit zijn.

Bij een zo essentieel woord als deur is het altijd de moeite waard om op te zoeken waar het woord ‘deur’ (*dèlèt*) voor het eerst in Tora voorkomt. In dit geval is dat in Genesis 19 waar Lot de boodschappers van God in bescherming neemt tegen de inwoners van Sodom door hen binnen te halen en de deur stevig achter hen te sluiten. Driemaal wordt het woord *dèlèt* hier gebruikt en merkwaardig genoeg driemaal in combinatie met het woord voor deuropening *pètach*. Sodom en Gomorra gingen verloren, omdat het daar niet meer mogelijk was met geopende deuren te leven. Van Abraham gaat daarentegen het verhaal dat hij zo gastvrij was, dat de vier ‘deuren’ van zijn tent te allen tijde openstonden voor wie hem maar om gastvrijheid verzocht. Naar alle vier windstreken stond zijn tent open en hij kon dan ook al van verre de drie boodschappers zien aankomen, die hem uiteindelijk van de geboorte van zijn zoon Izaak kwamen vertellen.

De getalswaarde van de letter Dalet is vier. Zou het dan ook toevallig zijn dat Israël vier aarts-moeders heeft: Sara, Rebek-

ka, Rachel en Lea? En worden ook de aarts-vaders niet met vier namen benoemd: Abraham, Izaak, en Jakob-Israël? Zo kent de geschiedenis van Israël ook vier ballingschappen. De eerste, de Babylonische, waarin de Tempel van Salomo werd verwoest. De tweede, de Perzische, waarin het hele joodse volk met de ondergang werd bedreigd. In de derde ballingschap werd de herbouwde Tempel ontwijd en ingericht voor de Hellenistische afgodendienst. De vierde ballingschap begon met het Romeinse Rijk, dat de Tweede Tempel verwoestte. Wanneer het getal vier staat voor voltooiing zal het duidelijk zijn dat met het eind van deze ballingschap, die met het Romeinse Rijk begon, ook de geschiedenis van Israël wellicht zijn voltooiing nadert.

Zo geeft de Midrasj op de Psalmen een korte en bondige indeling in vier werelddalen. Het Latijn wordt gekarakteriseerd als de taal die het meest geschikt is om oorlog te voeren, het Grieks om te zingen, het Perzisch om te klagen en het Hebreeuws om te bidden (Midrasj Tehilliem 2,12).

De getalswaarde van de Dalet (vier) vinden we ook terug in de rivier die door de

¹ De vorige afleveringen zijn te vinden in Judaica-Bulletin 8.1, 8.2 en 8.4.

Tuin Eden stroomde om die te bevlóeien. Deze splitste zich in de vier wereldstromen (Gen. 2:10). En in Exodus 6:5-6 lezen we dat de Uittocht verliep in vier stadia elk ingeluid door een markante formulering: 'En Ik zal jullie uitleiden...., en Ik zal jullie redden...., en Ik zal jullie verlossen...., en Ik zal jullie aannemen als Mijn volk'. En tenslotte, bestaat de Onuitsprekelijke Naam ook niet uit vier letters?

In de rabbijnse traditie wordt de Dalet ook verbonden met het begrip *dal*, d.i. de arme. In het Hebreeuwse alfabet zijn de Gimmel en de Dalet buren. De Gimmel staat rechts van de Dalet, richt zich er als het ware naar toe. De afkorting Gimmel-Dalet staat voor de woorden *Gemol Daliem*, d.w.z. 'wees goed voor de armen'. De Dalet, de *dal*, de arme, staat met zijn rug naar de Gimmel, de *gomeel*, de weldoener: goede daden dienen voor de arme in het verborgene te gebeuren. Er was in de Tempel een speciale kamer, de Kamer van de Stilte, waar ieder kon binnengaan, rijk of arm, maar steeds één tegelijk. Zij die dat konden lieten een bijdrage achter in een anoniem fonds, zij die in behoeftige omstandigheden verkeerden, konden er van nemen zonder dat iemand het zag. De gever wist niet aan wie hij gaf en de nemer wist niet van wie hij nam. Zo werd niemand beschaamd gemaakt (Sjekaliem 5,6).

Een andere traditie zegt dat de Dalet de verbindingsletter is tussen de Gimmel en de Hee, de volgende letter van het Hebreeuwse alfabet. Deze vijfde letter symboliseert zoals we later zullen zien De Naam. De volgorde Gimmel-Dalet-Hee wordt herkend in Spreuken 19:17 'Wie zich ontfermt (*gemoelo*) over de arme (*dal*) leent aan Adonai (*Ha-Sjeem*)'.

Een bijzondere Dalet

Een van de belangrijkste teksten van Tora luidt: *Sjema Jisrael Adonai Elohenoe Adonai Echad*, 'Hoor Israël, de Eeuwige is onze God, de Eeuwige is Een' (Deut. 6:4). De

laatste letter van het eerste woord, de Ajin, en de laatste letter van het laatste woord, de Dalet, staan in Tora groot geschreven. Samen vormen deze twee groot geschreven letters het woord *ED*, wat getuige betekent. Zo wordt ook visueel in de tekst aangegeven dat deze uitspraak tot de belangrijkste uitspraken in Tora behoort.

UIT HET BESTUUR

Toen twee jaar geleden Trudy Kwakkel zich bij de Stichting Judaica aansloot om de bibliotheek van de grond te krijgen, vonden we het een goede zaak haar lid van het bestuur te doen zijn. Zo konden we in goed overleg alle opstartproblemen met elkaar tot oplossing proberen te brengen. Ook kon Trudy zo alle ins en outs van de stichting goed leren kennen. Inmiddels is de opstartfase van de bibliotheek achter de rug. In de bovenzaal van de synagoge staat nu een bescheiden, maar waardevolle collectie boeken op het gebied van het Jodendom, waarvan cursisten en andere belangstellenden gebruik kunnen maken. De komende jaren kan de collectie verder worden uitgebreid, zodat zij nog meer aan haar doel zal gaan beantwoorden.

Nu de pioniersfase achter de rug is, heeft Trudy gemeend haar relatie met de Stichting op een andere wijze te moeten continueren. Ze heeft te kennen gegeven niet langer lid van het bestuur te willen zijn, maar wel het bibliotheekwerk te willen voortzetten. Het bestuur heeft daarmee ingestemd en de secretaris aangewezen als contactpersoon tussen Trudy en het bestuur. Dat betekent dat Trudy ook de komende tijd de bibliothecaresse van de Stichting Judaica blijft. Wil men boeken lenen, boeken schenken of informatie hebben over de collectie, dan kan men bij Trudy terecht (tel. 0383-324021). We zijn Trudy erg erkentelijk voor al het werk dat zij voor de Stichting heeft gedaan en hopen op een vruchtbare voortzetting van de samenwerking.

Peter van 't Riet (voorzitter)

JUDAICA-AGENDA ZWOLLE EN OMGEVING NAJAAR 1995, WINTER 1996

De cursussen vinden plaats in de Synagoge van Zwolle m.u.v. Bijbels-Hebreeuws 2 en 4 die wegens kleine groepen bij de docenten aan huis worden gehouden.

ma 9/10	1e Dag Soekkot - 1e Dag Loofhuttenfeest	di 7/11	Bijbels-Hebreeuws 4 (bijhoudcursus), 2e bijeenkomst. Bijbels-Hebreeuws 1 (beginnerscursus), 3e bijeenkomst * Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Ralph Prins, kunstenaar, over: Het oeuvre van Ralph Prins in relatie tot de oorlog en het herinneren. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30 uur. Toegang: gratis. * Werkgroep Kerk en Israël Twello. Drs. Uzi Hagaï over: Misjna/Tosefta. Plaats: Gebouw Irene naast de Dorpskerk, Twello. Tijd: 20.00 uur.
di 10/10	2e Dag Soekkot - 2e Dag Loofhuttenfeest * Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Dr. M. Buning, wetenschappelijk medewerkers Engelse taal en letterkunde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam over: Het werk van de schrijver Chaim Potok. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30 uur. Toegang: gratis.	wo 8/11	Gein van het leren (Vrij Leerhuis 3), 3e bijeenkomst
wo 11/10	Gein van het leren (Vrij Leerhuis 3), 1e bijeenkomst	do 9/11	Bijbels-Hebreeuws 2 (Vervolgscursus), 6e bijeenkomst
do 12/10	Bijbels-Hebreeuws 3 (Bijhoudcursus), 2e bijeenkomst	za 11/11	Sjabbat Wajeera (Gen. 18:1-22:24)
za 14/10	Sjabbat	-----	-----
ma 16/10	Sjemienie Atséret - Slotfeest	di 14/11	Bijbels-Hebreeuws 1 (beginnerscursus), 4e bijeenkomst
di 17/10	Simchat Tora - Vreugde der Wet	wo 15/11	Inleiding Jodendom (Vrij Leerhuis 1), 4e bijeenkomst
wo 18/10	Inleiding Jodendom (Vrij Leerhuis 1), 2e bijeenkomst	do 16/11	Bijbels-Hebreeuws 3 (Bijhoudcursus), 4e bijeenkomst
do 19/10	Bijbels-Hebreeuws 2 (Vervolgscursus), 5e bijeenkomst	za 18/11	Sjabbat Chajeei Sarah (Gen. 23:1-25:18)
za 21/10	Sjabbat Bereesjiet (Gen. 1:1-6:8)	-----	-----
ma 23/10	Gedichten van Jehoeda Amichai, 1e bijeenkomst	ma 20/11	Gedichten van Jehoeda Amichai, 3e bijeenkomst
di 24/10	Bijbels-Hebreeuws 4 (bijhoudcursus), 1e bijeenkomst. Bijbels-Hebreeuws 1 (beginnerscursus), 1e bijeenkomst	di 21/11	Bijbels-Hebreeuws 4 (bijhoudcursus), 3e bijeenkomst. Bijbels-Hebreeuws 1 (beginnerscursus), 5e bijeenkomst
wo 25/10	Gein van het leren (Vrij Leerhuis 3), 2e bijeenkomst	wo 22/11	Gein van het leren (Vrij Leerhuis 3), 4e bijeenkomst * Genootschap Nederland-Israël afdeling Kampen. Dr. M. Buning Over: Chaim Potok. Voor tijd en plaats: 0383-320265.
za 28/10	Sjabbat Noach (Gen. 6:9-11:32)	do 23/11	Bijbels-Hebreeuws 2 (Vervolgscursus), 7e bijeenkomst
di 31/10	Bijbels-Hebreeuws 1 (beginnerscursus), 2e bijeenkomst	za 25/11	Sjabbat Toledot (Gen. 25:19-28:9)
wo 1/11	Inleiding Jodendom (Vrij Leerhuis 1), 3e bijeenkomst	-----	-----
do 2/11	Bijbels-Hebreeuws 3 (Bijhoudcursus), 3e bijeenkomst	ma 27/11	* Genootschap Nederland-Israël afdeling Hoogeveen. Drs. B.W.P. van den Berg over: Leven en werk van Abel J. Herzberg. Voor tijd en plaats: 0528-262056.
za 4/11	Sjabbat Lech Lecha (Gen. 12:1-17:27)		
-----	-----		
ma 6/11	Gedichten van Jehoeda Amichai, 2e bijeenkomst		

di 28/11 Bijbels-Hebreeuws 1 (beginnerscursus),
6e bijeenkomst

wo 29/11 Inleiding Jodendom (Vrij Leerhuis 1),
5e bijeenkomst
* Genootschap Nederland-Israël afde-
ling Zwolle. Mevr. dr. B. Evers-Em-
den over: De joodse bruiloft. Plaats:
Synagoge, Samuel Hirschstraat 8,
Zwolle. Tijd: 19.30 uur. Toegang:
gratis.

do 30/11 Bijbels-Hebreeuws 3 (Bijhoudcursus),
5e bijeenkomst

za 2/12 Sjabbat Wajeetsee (Gen. 28:10-32:3)

ma 4/12 Gedichten van Jehoeda Amichai, reser-
ve bijeenkomst

di 5/12 Bijbels-Hebreeuws 4 (bijhoudcursus),
4e bijeenkomst

wo 6/12 Gein van het leren (Vrij Leerhuis 3),
5e bijeenkomst

do 7/12 Bijbels-Hebreeuws 2 (Vervolgcur-
sus), 8e bijeenkomst

za 9/12 Sjabbat Wajisjlach (Gen. 32:4-36:43)

di 12/12 Bijbels-Hebreeuws 1 (beginnerscursus),
7e bijeenkomst

wo 13/12 Inleiding Jodendom (Vrij Leerhuis 1),
6e bijeenkomst

do 14/12 Bijbels-Hebreeuws 3 (Bijhoudcursus),
6e bijeenkomst

za 16/12 Sjabbat Wajeesjev (Gen. 37:1-40:23)

ma 18/12 1e Dag Chanoeka - Inwijdingsfeest
Vierde evangelie en de Essenen, 1e
bijeenkomst

di 19/12 Bijbels-Hebreeuws 4 (bijhoudcursus),
5e bijeenkomst. Bijbels-Hebreeuws 1
(beginnerscursus), 8e bijeenkomst

wo 20/12 Gein van het leren (Vrij Leerhuis 3),
6e bijeenkomst

do 21/12 Bijbels-Hebreeuws 2 (Vervolgcur-
sus), 9e bijeenkomst

za 23/12 Sjabbat Miqueets (Gen. 41:1-44:17)

ma 25/12 8e Dag Chanoeka - Inwijdingsfeest

za 30/12 Sjabbat Wajigasj (Gen. 44:18-47:27)

di 2/ 1 Vastendag van 10 Tevet

do 4/ 1 Bijbels-Hebreeuws 2 of 3, 1e reserve
bijeenkomst

za 6/ 1 Sjabbat Wajechie (Gen. 47:28-50:26)

di 9/ 1 Bijbels-Hebreeuws 4 (bijhoudcursus),
6e bijeenkomst. Bijbels-Hebreeuws 1
(beginnerscursus), 9e bijeenkomst

* Werkgroep Kerk en Israël Twello.
Drs. Uzi Hagai over: Talmoed/Gemara.
Plaats: Gebouw Irene naast de Dorps-
kerk, Twello. Tijd: 20.00 uur.

wo 10/ 1 Inleiding Jodendom (Vrij Leerhuis 1),
7e bijeenkomst

do 11/ 1 Bijbels-Hebreeuws 2 (Vervolgcur-
sus), 10e bijeenkomst

za 13/ 1 Sjabbat Sjemot (Ex. 1:1-6:1)

ma 15/ 1 Vierde evangelie en de Essenen, 2e
bijeenkomst

di 16/ 1 Bijbels-Hebreeuws 1 (beginnerscursus),
10e bijeenkomst

wo 17/ 1 Gein van het leren (Vrij Leerhuis 3), 7e
bijeenkomst

do 18/ 1 Bijbels-Hebreeuws 3 (Bijhoudcursus),
7e bijeenkomst

za 20/ 1 Sjabbat Wa'eera (Ex. 6:2-9:35)

di 23/ 1 Bijbels-Hebreeuws 4 (bijhoudcursus), 7e
bijeenkomst. Bijbels-Hebreeuws 1
(beginnerscursus), 11e bijeenkomst

wo 24/ 1 Inleiding Jodendom (Vrij Leerhuis 1),
8e bijeenkomst

do 25/ 1 Bijbels-Hebreeuws 2 (Vervolgcur-
sus), 11e bijeenkomst

za 27/ 1 Sjabbat Bo (Ex. 10:1-13:16)

ma 29/ 1 * Genootschap Nederland-Israël afdeling
Zwolle. Mevr. drs. H. Hirschfeld, me-
dewerker van het Centrum voor Infor-
matie en Documentatie Israël (CIDI),
over: De actuele politieke situatie in en
rond Israël. Plaats: Synagoge, Samuel
Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30 uur.
Toegang: gratis.

di 30/ 1 Bijbels-Hebreeuws 1 (beginnerscursus),
12e bijeenkomst

wo 31/ 1 Gein van het leren (Vrij Leerhuis 3), 8e
bijeenkomst

*Bijeenkomsten van het Genootschap Nederland-Israël
afdeling Zwolle in het voorjaar van 1996*

Dinsdag 19 maart, prof. dr. Ben Hemel-
soet, emeritus hoogleraar in de theologie,
over: De gemeenschappelijke wortels van
het jodendom en het christendom

Jom Ha'atmaoet valt op 24 april 1996.
Deze dag zal door de Zwolse afdeling wor-
den gevierd met een feestelijke avond op de
dag zelf of enige dagen daarna.

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle, Postbus 194, 8000 AD Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar.

Abonnementen kosten f 12,- per jaar, over te maken op postgiro 259272 of op bankrekening 95.24.27.737 t.n.v. penn. Stichting Judaica Zwolle, Zwartsluis, onder vermelding van 'abonnement'.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen en tentoonstellingen in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- J. van Beers (penningmeester)
- D. Broeren
- W. Cornelissen (rondleider synagoge)
- S.P. van 't Riet (voorzitter),
- J. Veldhuijzen (secretaris)
- C. Verdonk (administrateur-cursuscoördinator)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Men kan deze aanvragen bij de cursuscoördinator (0384-539283) of bij de voorzitter (0384-536647). De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mevr. T. Kwakkel (tel. 0383-324021).

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8, over het onderwerp 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is één maal per maand geopend op zondagmiddag van 13.30-17.00 uur (de data worden gepubliceerd in de lokale pers). Dan worden er ook rondleidingen verzorgd. De toegang kost f 2,50 per persoon.

De Stichting Judaica Zwolle werkt samen met:

- de Joodse Gemeente van Zwolle,
- de Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle,
- het Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle,
- de B. Folkertsma-Stichting voor Talmudica te Hilversum,
- het Bureau Kerk-en-Israël van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Leusden.

Giften voor het werk van de Stichting Judaica Zwolle zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op postgiro 259272 of op bankrekening 95.24.27.737 t.n.v. penn. Stichting Judaica Zwolle, Zwartsluis.

CURSUSPROGRAMMA 1995-96

Van het cursusprogramma van de stichting worden dit jaar een drietal cursussen wegens te geringe inschrijving niet uitgevoerd: Vrij Leerhuis 2 over de Jozef-verhalen, Joodse exegese voor predikanten en pastores en Israëlsch Volksdansen. Alle andere cursussen hebben voldoende deelnemers om door te gaan. Het bestuur is van mening dat een cursus in het algemeen minstens 12 deelnemers moet hebben. Dat is niet alleen financieel gezien een verantwoord minimum, maar ook voor de gang van zaken tijdens de avonden: als er uitvallers, zieken of anderszins afwezig zijn wordt de groep al gauw te klein om aan de bedoeling te kunnen beantwoorden. Een uitzondering maken we voor de cursussen Hebreeuws, waarin het om een meer geleid leerproces gaat, èn omdat we veel waarde hechten aan de continuïteit bij deze cursussen.

Deelnemers aan de korte cursus *Het vierde evangelie en de Essenen* zullen er rekening mee moeten houden dat het aantal deelnemers erg groot is. Op dit moment zijn ca 70 deelnemers ingeschreven. De avonden worden gehouden in de grote zaal en hebben het karakter van lezingen gevolgd door vragen en discussie.

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt omstreeks 1 januari 1996. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van december ingeleverd te zijn. Adres: Postbus 194, 8000 AD Zwolle.